

20 *bidantur, bidantur, bidantur!*

I 547.739

АВСТРО-РУСЬКІ СПОМИНИ

(1867—1877)

М. ДРАГОМАНОВА.

Частина перша.

ЛЬВІВ, 1889.

З друкарні Товариства ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Biblioteka Narodowa
Warszawa

30001017857794

1547.739

1948 K 305/542

N4659

В. І. № 1232.

**Вступне слово : огляд на моє українство до знакомства з Галичанами.
Мої перші писання про Галичину.**

Доля привела мене в стосунки з австрійськими Русинами Галичини, Буковини й Угорщини, більші, ніж це звичайно лучається Росіянам, та навіть, на скільки знаю, й самим австрійським Русинам, котрі рідко виходять по за границі кожної своєї провінції. Через те я думаю, що мої споминки про ті стосунки не будуть без інтересу, а може й не без користі й для самих австрійських Русинів. Тож я їх і розкажу тут, як можу тільки, об'єктивно.

Звела мене з австрійськими Русинами та участь, котру довелося мені брати в українському руху в Росії,

то ж я мушу поперед усього коротенько розказати, як і з якими думками приступив я до того руху і з якими перейшов я до взаємин з Галичанами й другими австрійськими Русинами

Родився я (1841) на лівобічній Україні, в місті Гадячу, в Полтавщині, в сім'ї українського роду, та такий, в котрій вже старосвітське українство було підкопане новіщою російською або ліпше російсько - європейською культурою. Батько мій (1802—1860) прожив 24 роки в Петербурзі, де вивчився сам французької, англійської й трохи німецької мови, пробував писати й перекладати французьких та англійських поетів на московське і печатав свої проби в петербурських альманахах 20-х і 30-х років, хоч од України й не одстав. Брат єго в Петербурзі навіть написав поему з народнього українського життя, з котрої батько мій проказував мені потім деякі віршики, зовсім

не злі. Сам мій батько, вернувшись на Україну в 1838 р. зараз же почав збирати пісні народні, з котрих частину передав нашому землякові і по часті родичеві проф. Амвросію Метлінському, а більша частина розгубилась по знакомим*). Хоч маленьким хлопчиком я пам'ятав українського поета Михайла Макаровського, й трохи підрісши хвалився, що бачив у нашому домі чоловіка, котрого печатні твори (в збірці А. Метлінського) лежали у матері в комоді. Пізніше сам батько мій написав кілька байок українських, не дуже зрештою мудрих.

Мати моя була більш наївна Українка, яко небогата панночка, що виросла в хуторі, та й єї батько, по імені Цяцька, був онетербуржений

*) Найбільший зшиток завезла в Крим жінка нашого далекого родича, котра сама була з роду, що, як багато інших, перебравсь туди

Українець, і звався Цацкин, хоч, здається, не зовсім цурався й українства. По крайній мірі мені розказувала одна з наших бабів, що весілля моєї матері справлялось по панському в горницях і по мужицькому у дворі і що як молоді виїздили в город, то за ними йшла традиційна перезва й співали „Журавля“. Словом, в нашій сім'ї не багато було старосвітського, традиційного українства, а українство жило поряд з російщиною, досить свідомою, літературною, хоч через те може й не було у нас і того нагону проти українства, як проти мужицтва, який бував по панських (по малопанських часом ще більше, ніж по великопанських) сім'ях на Україні. Українству у нас одводилась така частина,

з Полтавщини; вона казала батькові моему, що там дуже інтересує все, що пагадує метрополію. Зшитком пісень збору мого батька так поінтересувались, що й не вернули його!

яку воно само могло займати по своїй культурній силі. А так як та сила була слабша од російської, то й українство у нас було підридним. *)

*) Я не можу тут розбалакатись про політично-соціальні погляди моїх родичів, хоч це річ і доволі характерна для свого часу. Скажу тільки, що батько мій, та й дід по матері, були, як майже всі освітніші Росіяне початку XIX. в., скорше всього якобінцями, держались якоїсь мішанини республіканства з цезарізмом; до крепаків були досить добрі, а мати мені розказувала в часи еманципації, що батько єї, померший ще коло 1850 р., завжди б то казав, що раніше чи пізніше, а воли крепакам мусить бути. Раз, будучи хлопцем, щось в 1848—49 рр. я підслухав розмову між батьком і матір'ю про те, що, мовляв, правду сказав дід, що як би знову вернулась гетьманщина, то забрали б гору великі пани. Невповажно ця розмова була протягом якоїсь попередньої ширшої розмови про можливість автономії „Малоросії“, про що балакалось іноді між лівобічним панством в часи, коли й Шевченко писав свої політичні поеми. Батько мій був в отвертій війні зо всім повітовим магнат-

В такому ж духу виховувався я і в гімназії (полтавській, 1853—1859). Наука була російська, переклади європейських писателів, — до котрих я ще з дому став ласий, — були російські. Тільки при тому в нас не гнали української мови, до котрої обертались часом і учителі, звісно, більш, коли треба було пустити юмор, а „Наталка Полтавка“ була в Полтаві немов офіційльна песа, котру що року грали „любители“ з губерньського

ством і урядом, писав на його „бумажі“ всякому малому людству: козакам, міщанам, а то й кріпакам, що іноді всмілювались „доказувать свои права на вольность“. Через це батько мій був дуже зв'язаний між мужицтвом у повіті і багато шапок знімалось перед ним охоче, як ми ходили або їздили, при чому й батько мій сам знімав шапку на всякий мужицький поклін (другі пани того не робили, а іноді який з них, що сидів з нами в повозі, було й виговорює за те моему батькові), і мене навчав те ж знімати шапку перед мужиками.

beau-monde, на добродійні цілі, котрими звичайно адмініструвала губернаторша; грали єї також іноді і самі гімназисти на своїх сценках. „Наталка“ була перша театральна пєса, котру я побачив. Прельстився я нею несказанно, переписав і вивчив на пам'ять і в перші ж вакації на Різдво всю єї проказав і проспівав на всі голоси (з відомости рідних) перед домовими дівчатами (звісно, крепачками), котрі плакали в три річки, коли я виводив перед ними: „Видно шляхи полтавській“ і т. д. Потім я привіз переписане Сватанє на Гончарівці і т. і. і часом читав перед дворовими, а то й панами, як було зберуться в гості. Далі попались мені й вірші Шевченка, котрого навіть „Кавказ“ і „Сон“ частенько попадались в записних книжках гімназистів, тільки підписані шифрованим іменем! Треба сказати, що українські поезії містились в таких книжках з рос-

сійськими і не наводили ні на які виключно націоналістичні думки. Варто б розказати, як мені дістались до рук „Оповідання“ Марка Вовчка, та довго це буде. Скажу тільки, що перше оповіданнячко М. Вовчка (Панська воля), котре я прочитав у учителя історії С-на, котрому Кулін зоставив склад своїх видань на продаж, зробило на мене велике вражіння, і мало для мене велику вагу, положивши початок моєї дружби з цим цінним для Полтавщини чоловіком, а також рішучий початок мого свідомого демократизму. Тільки внять такі твори М. Вовчка вразили мене своєю загально-людською, соціальною ідеєю, ніякого націоналізму в мені не збудили, а лягли в мойому мозку поряд з тими „ліберальними“ російськими віршами, з уривками з творів Герцена, котрі до нас доходили, та з романом Бічер-Стоу (Onkel Tom), ко-

трий я прочитав незабаром у російському перекладі.

Коли й на мене, як на всякого підрістка, наскочила охота писати поезії, то пробував я їх писати і по російському і по українському, і тепер пам'ятаю, як я, вже побачивши, що оригінальний поет з мене не виходить, узявсь за переклади, та мучився, перекладаючи Горацієву *De arte poetica* на українське, тоді як переложив далеко лекшу *Beatus ille, qui procul negotiis* на російське.

Розказую я це все далеко довше, ніж слід би на міру цих споминів, не для того тільки, що б показати ту основу, на якій виросло моє українство індивідуально, а й для того, щоб подати зразок типічного виховання полтавського молодика в ті часи, коли не було ще в тих сторонах спеціальної національної тенденції, ні московської, ні української. Правда, вже з

кінця 50-х років показувавесь і в Полтаві початок спеціального українофільства, в особі й писаннях Куліша, але дуже слабо; воно не дуже приставало до нас. Памятаю, що напр. закуплені кількома товаришами (по рекомендації учителя російської словесности, чоловіка без усяких тенденцій) примірники „Чорної Ради“ заставлялись майже не читаними: я напр. „Чорної Ради“ не дочитав, хоч почі просижував за Вальтер-Скоттом в поганих російських перекладах з французького, і плакав над М. Вовчком (найбільше зрештою над кременецькими повітками, а „Сестру“ ледви осилив) Коли я був уже в шостому класі гімназії, то здибавсь з звісним потім на Україні пропагандістом українофільства П.-им. (модель для Д. П. Пучки, одного з героїв повної анахронізмів і великої пісенітництва хроніки (??) д. Красюченка п. з. „Юрій Горовенко“, котра написана мов навмисне,

щоб дати фальшивий образ українського руху і його стану в Росії, і в тойже час подати на нього донос урядові, та ще й донос безосновний). Але П-в тоді більш горячився з поводу все-російської справи увільнення крепаків, ніж з поводу українофільства. Він охоче розмовляв зо мною про новини, котрі доходили до провінції про справу крешацьку в Петербурзі, кричав проти вагання в урядових сферах, котрі, як він казав, може врозумити хіба „революційна сокира“ (*la hache révolutionnaire*! як виголошував він, ідучи зі мною по мирним улицям Полтави, до цукерні, де ми читали газети), і дуже підбавляв у мене демократизму, але без усякої спеціальної української барви. Коли ж згодом показавсь у розмовах П-ва націоналізм, то в такій формі, що я майже зовсім став холодний до цього в загалі симпатичного чоловіка,

та й не міг слухати його національної філософії.

Здбавшись з П-вим після вакацій 1858 р. я закріпив, що він, на чім світ стоїть, лає Європу й лібералізм. Розмовившись, побачив я, що він все покликається на Куліша, котрий тільки що побув у Полтавщині, повернувшись із за границі, і проповідував якийсь антилібералізм, вивезений ним з Бельгії, щось таке подібне до клерикального соціалізму, сказав би я тепер, як би не боявся дуже вже рішуче схарактеризувати те, що мені, покликаючись на авторитет Куліша, розказували П-в і піп Катранов, батько пізнішого видавця творів Котляревського*). Мені ця противуєвропейська та противуліберальна гарячка нагадувала зовсім московське славянофільство і навіть ще старе, миколаїв-

*) Катранов, колишній мій законоучитель, закликав мене до себе та все навчав мене проти

ських часів, бо в ті часи (1858 — 1860) навіть московські славянофіли, по крайній мірі ліпші з них, не стільки кричали, що „Западъ гнієть, а Россія цвітетъ“, скільки займались практичними справами, як воля крепаків, община й т. і. та мало різнились від прогресивних „западників“, до котрих лежала моя молодеча душа. Так я, навіть спіткавшись з апостолами спеціально націоналістичних думок по наших сторонах, не змінив характеру свого первісного українства і скорше навіть вкоренився в своєму зачатковому космополітизму.

З таким культурним, гуманітарним, а зовсім не націоналістичним українством скінчив я гімназію і прий-

„гнилого Запада“ й „либеральных бредней“, — все було каже: „вотъ Кулъшъ рассказываетъ, что въ Бельгiи за монастырями куда лучше было, чѣмъ теперь за либерализмомъ!“ і т. д.

шов до університету (в Київіві), навіть не думаючи, що б міг бути принципіальний конфлікт між тим українством і культурним же російством, або ліпше російським європейством*).

Зараз поступивши в університет (1859 р.), я пристає з усім нашим полтавським кружком до „воскресних шкіл“, бо перша така школа (у Київіві на Подолі) була одкрита нашим кружком. Тут практика поставила перед нами перше з українських питань: на якій мові вчити в школах? Ми рішили це питання тим, що вчили на

*) Треба сказати, що такого конфлікту не показував і сам тоді найгарячіший україннофіл, д. Куліш, як видно з його „Епигракь Чорной Радь“, котрий був напечатаний в московсько-славянофільській „Русской Бесѣдѣ“ і котрий я читав з запалом, особливо слова про Шевченка, що називався там не по імені, а тільки „величайшій поэтъ украинской словесности, пѣвецъ людскихъ неправдъ и собственныхъ горячихъ слѣзъ“.

обох: на російській і на українській, тільки, звісно, більше на першій, бо на тій було більше книг. Згодом, окрім нашої школи склалась друга (новостроєнська), куда зібралось кілька принципіальних українофілів, з правобережних і чернігівців, до котрих доходили спеціально українські ідеї од Опанаса Марковича, Глібова й т. і., і потім деякі молодші полтавці, піднавші під вплив П-ва. Скоро наших, подолан, новостроєнці стали звати космополітами, а себе українцями, хоч на ділі й вони не більше наших вчили своїх учеників по українському. Суперечка виходила проміж нас більш теоретична, бо коли гарячіші новостроєнці казали нам, що школа неукраїнська більш деморалізує, ніж учить народ, ми признавали, що наука все таки наука, та що поки українського письменства, а надто учебного, майже нема, то треба користуватись

хоч російським. З таких спорів дохо-
 дило до спору про вагу національного
 й народно-традиційного елементу і все-
 світнього, наукового. Ми вище ставили
 остатний, новостворенці перший. Ми
 їх за те ставили в ряд з московськими
 славянофілами. І справді, на скільки
 зближались тодішні українофіли з ти-
 ми славянофілами, свідчить і те, що
 напр. в Кийіві була й третя воскресна
 школа (Печерська), в котрій зібрались
 числі Москалі вкупі з Українцями,
 деякі з котрих потім виступали гаря-
 чими мовцями в українофільській гро-
 маді. Цю школу так і звали славяно-
 фільською. Ми ж подоляне, були всі
 Українці з роду, і коли не цурались
 російщини та коли стояли за неї,
 то зовсім не за московський національ-
 ний єї елемент, а за гуманітарний,
 європейський, — од того нас і звали
 наші суперечники не москалями, а ко-

смополітами*). Українства ми й не думали цуратись, а навпроти: перші українські таблиці для учеників зложені були двома нашими, подолянами, між інчим одна К. III-м, що й тоді вже працював над українським словником. Подібнож у Полтаві „космополіт“ і на пів Москаль С-н (згаданий учитель мій, у котрого я побачив М Вовчка), перекладав на українське фонетичний Букварь Золотова**). Додам, що дехто з нас, я напр., не згожувався на дуже

*) Спеціально мене одбивало од української філії „восточництво“ (кажучи словом Гоголя), як свідоме, так і невольне, через те, що українці (окрім кількох з польського роду) майже зовсім не знали „западних мов“, через що невольні зоставались більші москалями, ніж російськими космополітами, хоч і бунтувались проти московської літератури.

**) В 1862 р. його арештовано й вислано в Архангельську губернію за „намѣреніє отдѣлить Малороссію“!!!

вже гострий виступ українофілів проти Поляків, в чому деякі українофіли зближались навіть з російськими офіціалами

Ось резони, по котрим я державсь здалека від спеціально українофільських студентських кружків, котрі в 1862 р. злились в велику громаду, душ в 250 — 300. Тимчасом робота в воскресних школах, а потім як їх уряд закрив, у „Временній Педагогічній Школі“ (про неї я розказав дещо в громаді, т. II. в статті „Народні школи на Україні“) все більше затягала мене в одну з практично культурних справ, з котрих складається реальний бік українства, — в справу народної освіти, і я почав, як міг, щільно студіювати теорію народнього елементу в педагогіці, народну мову, словесність, історію. Тут мені багато помагав старший від мене на 10 — 15 літ приятель мій, теж полтавець, Су-

довщиків, учитель по жіночих пансіонах, збирач народних пісень, теж ко-
смоноліт, котрого порядно лайали наші
студенти-українофіли за те, що він
сміявся над непедагогічним обходом
тих українофілів з хлопцями, котрих
вони вивезли з сел, що б вчити їх
в Києві (треба таки сказати, що рідко
кого з тих хлопців „доведено до ума“)
і над навмисною некультурністю
тих народовців, а також за те, що
він не признавав Шевченка за готового
вже великого поета, бо йому браку-
вало освіти й праці над своїми творами.
Перенадало лайок за подібні ж ересі
й мені, так що коли я показавсь в цер-
кві, де стояла труна Шевченка, котру
перевозили з Петербурга в Канів, то
навіть один товариш — українофіл,
трошки п'янений (цього гріха вжи-
вано як з некультурности, так і для
більшого народовства) крикнув на мене:

„Ти чого сюди зайшов? тут тобі не місце!“

Я зрештою не вийшов з церкви, а пішов за труною і навіть воодушевивсь сказати слово, коли побачив, що якась дама по дорозі положила на труну Тарасову терновий вінець. Забігши вперед перед бастион-браму на над-Дніпровій дорозі, я змостив з цегли катедру і з неї зміг говорити так, що мене люде чули (другі говорили з товпи і їх майже нічого не було чути). Може через те біограф Шевченка, д. Чалий, котрий проводив церемонією, написав потім: „лучшія изъ надгробныхъ рѣчей, къ сожалѣнію, не сохранившіяся, были произнесены у крѣпостнаго форта на мосту студентами: Стояновымъ, Антоновичемъ и Драгомановымъ“. (Жизнь и произведение Т. Шевченка, ст. 192).

Не берусь судити, на скільки моє слово над Шевченком варто похвали

д. Чалого, а скажу тільки, що по політичним думкам воно було найрадикальніше з усіх тоді сказаних. Говорив я по російському, на ту тему, що в нас кожний, хто йде служити народові, тим самим надіва на себе терновий вінець, і під кінець бажав, що б наші громадяне наперед дійсно шанували своїх великих людей та не давали їх на муки, поки вони живі. На другий день один з організаторів проводів попросив мене написати своє слово, що б переслати його для статті Куліша в „Основи“, та так ні моє слово, ні другі й не появились в печаті (окрім слова д. Чалого, котрий сам його видав брошурою).

Мій виступ на проводах Шевченка зрештою не зближив мене з українно-фільськими кружками, — може через те, що я, де далі все більше затаючись в працю спеціальну, віддаливсь від студентських кружків в загалі, осо-

бливо тоді, коли закрито воскресні школи. Коли мене попрохав у школу педагогічну М. А. Тулов (інспектор округу, українофіл, хоч часами тайв-шиися) викладати історію Росії, поряд з деякими українофілами, котрих він знав, як і мене, по праці в воскресних школах, то навіть деякі з моїх лич-них приятелів-суперечників україно-філів почали поїдом йісти мене, на що я, будучи космополітом, берусь до та-кого щиро-національного діла, як вихо-вання народніх учителів*). Догризли вони мене до того, що я пішов до Ту-лова зрікатись школи. Тулов став рос-читуватись про резони. Я розказав усе. „Глупости это все!“ відповів Тулов, вислухавши, і намовив мене зостатись. Через кілька днів прийшли до мене

*) Тепер один з тих суперечників зай-має важкий пост в шкільній адміністрації, і цікавий я знати, як то він придержується ста-рих своїх національно-українських ідей!

„мойі убійці“, як я їх для сміху називав, і почали мене гризти, щоб я хоч не смів викладати історії України; на те в нас, кажуть, єсть чоловік, спеціаліст, котрий зна край і люд, зна народню словесність і т. і; ми вже й з Туловим переговарили. „Добре“, кажу. І не без страху стрітив я того спеціаліста і одвів його в школу, одділивши йому половину мого часу. Через кілька місяців довелось мені потрапити на його лекцію; — я трохи долонями не сплеснув: слуха мого спеціаліста вєсього душ 3—4, що сидять проти нього, решта в другім боці класу чита собі чи дрімає, а більше аж в другій хаті забавляються! Послухав я чверть години ту лекцію, і здивувався довготерпіню і тих трьох, що хоч сиділи перед ним, бо він сонно, прицмакуючи розказував їм коротко про гетьманів XVIII. ст., та царів, підпускаючи іноді таку філософію: „Петръ III.

такъ же мало царствовавъ, какъ и Петръ II. Така я уже очевидно судьба была України, що государи милостивые къ ней, царствовали не долго". Цю фразу він при мені сказав щось разів з три. Потім розказую я про це все одному „громадянину“. „Вольно ж Вам, каже, було слухатись; він же (про спеціаліста) в нас пооміх! який він учитель, та ще й спеціаліст?!“ (А потім казали мені певні люде, що з нього списував свого Радюка автор „Хмар“!)

Трохи згодом я зрештою зблизився з українофілами і навіть увійшов у громаду. В початку 1863 р. прийшло до виконання проекту Костомарова про видання популярно наукових книг, і київська громада видала „Де-що про світ божий“ — гарненьку книжечку по фізичній географії, тільки трохи попсовану лірично-клерикальними голосіннями. До мене дійшла чутка, що готуються другі по-

дібні книжки. Я зацікавився цим ділом, і дехто з земляків моїх, полтавців, предложили мені приступити до громади, що б узяти в ньому участь. Так і сталось, і мене зараз же принято в комітет до редакції популярних книг. Тільки з того мало вийшло користі. Комітетові предложена була книжка, написана одним з його членів — святці, то б то виказ святих по місяцям, з короткими біографіями деяких угодників божих. Не памятаю вже, з якого місяця починалась та книжка, здається з серпня, але всі біографії були прескучні. Окрім того я не міг собі взяти в голову, на що ми, раціоналісти (на першому сільному зборі громади, де я був, читано лист дальнього товариша, потім доволі звісного етнографа, про те, що він досліджував мітологію що б дійти, „звідки в Українців пішла фальшива ідея бога“) мусимо починати наші про-світні для народа видання з гагіогра-

фії, та ще так виложеної. Мені сказали, що так треба, що б підняти в народі пошану до його власної мови. Новаків не личило зараз же піднімати великі спори, і я взявсь у свою чергу критикувати слова й вирази тих святців, на що й зводилась уся праця нашого комітету. А поки ми так працювали, наступили вакації, а також цензурна заборона всяких педагогічних і церковних книжок українських.

Вернувшись в Київ по вакаціях, я застав велику зміну в українофільських кружках. Багато скінчило курс і думало про „міся“, то б то про державну службу. Де-хто вже діставсь вчителі гімназій і не появивсь у Києві, другі поступали в нові „мирові посередники“, котрі заводив уряд після повстання Поляків. Громада майже не збиралась, а потім зовсім перестала. Про видання популярних книг не було вже розмови. Коли я за-

питував декого, чому б не печатати їх в Галичині, мені відповідали, що то би тільки роздражнило уряд, котрий тепер на час задержав, а не заборонив українські видання (як сказав би то міністр Валуєв Костомарову). Словом, увесь українофільський рух серед київської молодіжі, так гучний ще перед вакаціями 1863 р., зовсім затих. І я зайнявся своїми студіями й особистими справами (діссертация *pro venia legendi* в університеті по історії Риму, служба в II гімназії вчителем географії й т. і.).

В 1864 р. случилась маленька пригода: один на шів божевільний товариш, ще передо мною скінчивший курс, написав в місцевій газеті статтю — донос проти українофілів, як мов би то прихильників Польщі. Стаття ся показалаь огидною „космополіту“ Судовицькову і він написав одповідь, котру ми в двох виправляли. Це бачили

деякі товариші з колишніх громадян і це підняло в них репутацію „космополітів“ (мовляв — „чесні. люде“!). Тим часом в Кийіві зібралось кілька моїх земляків з Полтавщини, котрі по троху пробували пера. Один з них, потім доволі звісний етнограф, став жити в моїм домі. Почалась між нами знову розмови про українську літературу; почались вони з того пункту, на котрім їх залишила померша (власною смертю) „Основа“ — полемікою з московськими славянофілами за питання: чи може українська література зовсім зрівнятись з російською, чи мусить зостатись тільки літературою „для домашняго обихода“, як казав Аксаковський „День“? Мої земляки вірували, що українська література може в усьому рівнятись з російською і для того ставили першим обовязком „розвивати мову“, а для цього, казали, найліпше перекла-

дати вже з розвитих мов на українську. На лихо, тільки один з них знав так-сяк французьку мову, з котрої й почав перекладати „Мазепу“ Байрона, а другі ніякої не знали, окрім російської*). Для перекладів, казано, треба словника, то ж і почали перекладати російський же словник Рейфа на українське.

От до такого кружка пристали ми з Судовщиковим, чи такий кружок пристав до нас, — не знаю, як і сказати. Судовщиков зразу виступив проти напрямку кружка, а надто проти словника російсько-українського, замість котрого він радив перш усього зробити

*) До нашого кружка приходив зрештою дуже навіть знаючий правобережець, та він тільки подавав голос за теорію „самостайности“ української літератури, а сам по українському не писав нічого, окрім кількох поетичних „гріхів молодости“ в одній галицькій газеті, про котрі ніколи не згадував.

український. „Зробіть, казав він, перш усього інвентарь тієї мови, яка єсть у народа, та по авторам близьким до народа (якими були старші українські писателі, безтенденційні, до-україно-фільської доби), — то може виявиться, що не треба буде ні ковати деяких слів, ні переписувати їх з латини (пост — полтавець був за ковання, а згаданий правобережець за латину). Також само, по Судовщикову, замість того, що б розмовляти на голо про самостійність української мови й національності, треба було зробити граматику українську (порівнюючи з великоруською, польською й церковно-славянською) та опрацювати тим же ж порівняючим способом етнографію українську. По довгих спорах, словник Рейфа одсунуто на зад, а далі й за-буто, і кружок узявсь за граматику. Згодом, як пішла чутка про нашу роботу, то з Харкова звістили нас, що

звідти передадуть нам матеріал до українського словника, куди увійшов і матеріал Куліша. Нескоро привезено той матеріал в 12 пудах, котрий одначе не стільки прислуживсь, скільки по-йїв праці і грошей на впорядкування, після котрого зосталось дуже мало цінного, так що прийшлося почати вибірання слів з етнографічних збірок і писателів на ново. А тим часом Судовщикова, — єдиного між нами спеціаліста в лінгвістиці, — вислано в Костромську губернію, де він не забаром і вмер*).

Наші граматикальні збори стали осередком нового українського руху в Київі й навколо, звідки іноді найіз-

*) Він сказав в одній приватній бесіді, що жалкує, чому Каракозов не влучив у царя; свідок (бувний московський студент, учитель у д. Галагана) переказав ці слова звісному Тайному Світанку Юзефовичу... Дальшого розказувати нічого...

дили старі товариші й знайомі. Після офіційної праці, звісно, велись розмови й про усякі інші питання українські, найбільш літературні. Потроху виявились між нами два напрямки: один, котрий я звав україннофільським, а другий — хлопоманським (обидві назви взяті з ходячих прозвищ: в московській і польській печаті). Перший виходив з пункту національної одрубности Українців і ставив у першу голову — рівнятись з другими самостоячими народами, писати, перекладати високе письменство, повертати до українства панство, попівство і всякі високі верстви. Другий ставив на першій плані українське мужицтво, готовий і безспорний національний елемент і в той же час найбільш потрібуючий для себе велуги, і виводив потребу пізнати цей елемент, писати переважно про нього, для нього і постулати в літературі у гору в куні з ним,

(розвивати літературу знизу вгору). В такім поступанню ми бачили єдину гарантію й того, що ми зробимо не тільки самостоячу, але й живу українську культурну мову.

Це були головні одміни думок в нашому кружку. Та були й інші, зрештою досить природно звязані з попередніми. Націоналісти звертали всю причину лихого стану українства на „ворожих сусідів“, раді були задирати їх (звісно, більш проміж себе, або в анонімних дописах в Галичину), хоч на ділі корились перед властями передержащими і вдавали з себе релігійно-політичних консерваторів. Остатнє було тим лекше, що дехто з націоналістів вважав для себе навіть обовязком звисний консерватизм думок, через те, що й народ держиться звисних традиційних думок. Напроти ми (читач, певно, вже догадавсь, що другого напрямку держались попередні космополіти) ду-

мали, що „сусідів“, — як народу й громади, — чіпати нічого, а з демократично-прогресивними елементами в них навіть треба дружити; що ж до культурних і громадських думок, то при всім нашім демократизмі, казали ми, треба держатись принципів не традиційних, а наукових, поступових, і ці принципи нести і в народ, а не понижати або затемняти свої думки для застарілих а то й противурічивих думок так називаємого народу*).

Хоч ми й спорились проміж себе, а на ділі перевага була, по крайній мірі в літературній праці, на боці космополітів. Словник український узяв перевагу над Рейфом; навіть у вільній поезії Байрон (у французькому, а то й російському перекладі) одсунувсь

*) Що таке народ в культурному зміслу? питали ми; де він починається? чому ми самі не частина народу? і т. д.

для Сербських дум, котрих печатне видання потім перакладчик посвятив мені, тільки вдравши мені таку штуку, як передача книги славянському комітетові, ворожому нам всім і спеціально противному мені. (Вказую на це, як на зразок українофільських викрутасів і сюрпризів для ідеї й приятелів). Найпродуктивнішою показалася праця коло народньої словесности, бо незабаром видано дві книжки казок, випуск музичних пісень, книжку пісень чумацьких (з посвятою мені), а також упорядковано всю систему видання пісень політичних або історичних, коло котрих потім скупилась була й праця над словником ¹⁾. Школа й популярно-

¹⁾ Коли в 1870 р. був готовий увесь план історичних пісень, то покладено було вибрати з них слова й видати їх як маленький словник, вкупі з граматикою, поки буде готовий великий словник. За це взялись особи

наукова література для нас були недоступні. Однак скоро показалаь пригода заговорити й про них, і цей обов'язок упав на мене.

В статті „Народні школи на Україні“ я по часті розказав, як в 1865 р. Тулов і редактор „Кієвлянина“ В. Шувальгин впрохали мене написати огляд народнього шкільництва в „югозападномъ краѣ“ (Київська, Подольська й Волинська губернії), що б звернути увагу нового, розумнішого генерал-губернатора (Безака) й підняти знову світську й досить прихильну українству систему шкільну, яку зламав клерикал і обруситель кн. Ширинський-Шихматов, прийїхавший в Київ попечителем в 1864 р ¹⁾, а потім як приїзжі з Чер-

спеціалісти, котрі згодом пристали до нашого кружка.

¹⁾ Між інчим в 1863 р. напечатані були коштом „казенним“ в Києві Байки Глібова „для елементарнаго читенія“ (та Тулов задержав

нигова попрохали од мене другу статтю з поводу тамошного земського проекту педагогічної школи. Статті ці, а найбільш друга, (котру я назвав був „Земство и мѣстный элементъ въ народномъ образованіи“ й котру редакція „СПетерб. Вѣдомостей“ напечатала в 93 N. 1866, розділивши на дві) поставили мене з Ширинським у війну, котра й скінчилась моєю одставкою з київського університету. Справу шкільну я ставив у тих статтях не на національний, а на педагогічний ґрунт, на котрому йійі обговорювали російські педагоги в 1862-63 (в тім числі Москалі К. Ушинський і Водовозов),

вихід, страха ради загальної заборони українських педагогічних видань, хоч потім книжка вийшла як просто літературна); окрім того в „Книгѣ для чтенія въ народныхъ училищахъ кievскаго учебнаго округа“, що вкладалась під редакцією Тулова, мусіли бути й статті українські та про Україну.

досить прихильно для українства ¹⁾.
 Я не домагавсь виключного вживання
 української мови в наших школах, а
 виходив з педагогічного правила: по-
 чинати од звісного, щоб іти до не-
 звісного, і домагавсь початку науки на
 народній мові, а далі вже на держав-
 ній. На мої статті обізававсь дехто з
 земців і між ними звісний педагог,
 барон Миколай Корф, котрий до самої
 смерті нераз піднімав бесіду про цю
 справу, між іншим і на з'їзді сільських
 учителів у Херсонщині в 1880 р. І
 сам я й доси думаю, що українська
 мова може увійти в школи в Росії
 тільки тоді, коли агітація за нею буде
 виходити з такого, педагогічного, а зо-
 всім не націоналістичного принципу.

¹⁾ Про це дивись статтю Л. Д. (моєї
 жінки) в „Вѣстникъ Европы“ 1874, августъ:
 „Народныя нарѣчія и мѣстный элементъ въ
 образованіи“.

Переглядаючи тоді літературу справи народньої школи на Україні, я прочитав і всі спори про права літератури української в загалі, і переконався, що вся та справа поставлена в Росії фальшиво власне через те, що її перенесено з ґрунту загальнокультурного на національний¹⁾. Одні казали, що Українці особна нація, а через те мусять мати право на особну літературу; другі оповідали: Українці зовсім не нація, а хіба провінціальна одміна, і через те ніякого права на особну літературу, а надто на офіційальну, не мають. Була й середня

¹⁾ Українські націоналісти тут, як і в других справах, помилялись через те, що замість того, щоб заосновати свою політику на реальних обставинах життя українсько-російського, наслідували других націоналістів, на пр. чеських або польських. Російські централісти те ж малювали централістів французьких та німецьких.

думка, — котру виказували перше московські славянофіли (Вл. Ламанський, Ів. Аксаков), що Українці можуть мати літературу елементарну, „для домашнього обихода“, так на цю формулу нападались і російські державники (як Катков), і українофіли, як Куліш, хоч вона підходила власне до того, що казав сам Куліш в „Епilogъ къ Чорной Радѣ“ і що потім написав Костомаров в огляді української літератури в книзі Гербеля „Поэзія Славянъ“. Прочитавши ці спори, а також звівши суму того, про що дійсно писали по українському самі українофіли. (сам Шевченко писав навіть свій дневник по російському), я вивів, що даремно було й споритись про права української літератури при тій малій силі, яку вона показала, та що на той час рядки „домашнього обихода“ були для неї скорше за широкі, ніж за вузькі

З такого погляду я почав говорити

про український рух в історично-публіцистичних статтях в „СПетерб. Вѣдомостяхъ“ з 1865 р. та „Вѣстникъ Европы“ з 1870 р., показуючи народньо-культурну вагу українського руху для всєї Росії й Славянщини, і почастино показуючи, яка брехня й дурість лежить в основі розпущеного Катковим догмату, що український рух — діло польської інтриги. Рух у Славянщині, що піднявсь після зйїзду в Москві в 1867 р., звертав на ті статті більшу увагу в Росії й Австрії. Галицька „Правда“ робила з них витяги. Тим часом я приступивсь близько до самих галицьких справ, а на решті завів стосунки й з самими Галичанами.

Оглядаючи український рух у Росії, я мусів узятись і за галицькі видання, з котрих „Слово“ досить акуратно доходило до нашої університетської бібліотеки. Еміграція Головацького, полеміка, котру він підняв з

Кулішем і т. і., брехні, котрі, зо слів Галичан партії Головацького переходили в Росію, що мов би то галицькі українофіли чи народовці — запродали Поляків, все це примушувало мене до можливих студій над галицькими сиравами, а далі до писання про них для Росії, котрі, не виключаючи й українофілів, майже нічогосінько про них не знали. Скільки памятаю, перша стаття про Галичину, що я напечатав у Росії, була „Галицкорусскій театр“ в „СПетерб. Вѣдомостяхъ“ 1867 р. Там я показав, які ілюзії мають в Росії, а власне противники українства, коли радо говорять про „русскій“ театр і літературу в Галичині, бо той театр єсть власне коли не цілком український, то спеціально австро-рутенський, що, коли Поляки (як то було спершу) піднялись було проти того театру, то напались власне на українську літературу, котру б то „поль-

ська інтрига“ протегує, по словам московських централістів. Подібні ж думки докладніше розвив я в ряді статей и з. „Письма съ Галицкой границы“, напечатаних в тійже газеті в другій половині 1867 р. Тамож намітив я те, що потім, — з більшим матеріалом — розвив у статтях „Вѣстника Европы“ 1873. „Русскіе въ Галиціи“ і „Литературное движеніе въ Галиціи“, а власне, що в практичних справах: народньої освіти і літератури нема майже ніякої різниці між партіями панруською й українською в Галичині, котрі обидві стоять за народню мову (хоч поки обидві не дуже йійі знають, бо обидві ще мало демократичні), а що сваряться вони з за справ формальних (правонись) або далеких (яка мусить бути вища всеруська або й всеславянська література?). У відносинах галицьких партій до російської літератури я одмічав такий факт, що москвофіли хоч

і воєхваляють ту „багату й розвитку літературу“, а на ділі зовсім їйї не знають і навіть неспосібні їйї оцінити, бо по своїй літературній школі вони належать ще до перед-Пушкінської, коли не перед Карамзінської доби, тоді як народовці, хоч і брикаються кроти Росії, а на ділі де далі все більше підпадають під вплив нової російської літератури, з котрою тільки вони одні й знають галицьку публіку. Вивід мій був внять такий, що й у Галичині літературна справа, переставлена з грунту формально національного на грунт реально-культурний, при демократично-прогресивному напрямку, тратить свій гострий, поділяючий характер і приймає такий, при котрому всі щирі прихильники демосу й освіти можуть працювати досить згідно.

Правда, при таких студіях Галичини я одкрив там один елемент: вузькодумний, реакційний і лакейсько-кар'єр-

ний, — що більше відповіда національній формулі рутенський, — котрий примазується то до „руської“ партії, то до „української“, або до обох вкупі, і котрий мусів би бути виєлімінований, як правдиві пуга на погах Галичан. Окрім того вказував я на кружковий фанатизм, на печесність полеміки, на безморальну легкість перескоків людей од партії до партії (Головацький, Климович і др.), як на правдиві язви галицько-руської громади.

З такими думками, — не моє діло судити, чи вірними, чи ні, але в усякім разі незалежними від усяких галицьких націоналістичних партій, — я вступив у безпосередні взаємини з Галичанами.

Biblioteka Narodowa
Warszawa

30001017857794